

BALÁZS ESZTER

A „sakktáblától” a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései

Három konfiguráció

Az első világháborúval kapcsolatos kutatások két évtizede reneszánszukat élik. Az újabb történetírói érdeklődést az magyarázza, hogy megnőtt a nagyközönség érdeklődése az első világháború mint az elmúlt század meghatározó eseménye, a későbbi eszmék és gyakorlatok bölcsője iránt. Az utolsó háborús veteránok nem sokkal az ezredforduló előtt hunytak el, s ezzel az addig generációkon átörökített történetek végképp történelemmé rögzülhettek.

Stéphane Audoin-Rouzeau és Annette Becker szerint az első világháború – „európai és egyetemes dimenziója, hossza, az egész évszázadra gyakorolt rendkívüli és sokáig alábecsült hatása révén – iskolapéldája lett egy olyan kérdésföltevésnek, amely a történelem lényegét kutatja: ez pedig a halottak terhe az élőkön”.¹ Valóban azt tapasztaljuk, hogy az „emlékezés kötelessége” jegyében az utóbbi időben számos országban megnőtt az első világháború iránti közérdeklődés. Németországban „az emlékezés különös dinamikájáról” is beszélnek: a kollektív bűnösség tézisééről folyó, Daniel Goldhagen nevéhez fűződő vitáknak logikus következménye az első világháború iránti növekvő figyelem.² Figyelemre méltó az is, hogy a kelet-európai pártállamok összeomlásával az első világháború egyik utolsó „politikai, ideológiai és geopolitikai következménye”³ is

¹ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újraírt háború*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006. 11.

² Stephan BURGENDORF–Klaus WIEGREFE (szerk.): *Der 1. Weltkrieg. Die Ur-Katastrophe des 20. Jahrhunderts*. Deutsche Verlags–Austalt, München, 2004. 17. (Megjelenés előtt magyar nyelven a Napvilág kiadónál).

³ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újraírt háború*. I. m. 16.

megszűnt. Ezzel az európai egységesülés akadálymentessé vált, miközben – ez a közleműltből jól ismert – néhány térségbeli ország az agresszív nacionalizmushoz is visszatért. Mindez együttesen ösztönözte arra a történészeket, hogy újból görcső alá vegyék az európai népeket egymás ellen fordító első nagy konfliktust.

Az európai újraegyesítés és az első világháború megértése iránti igény kapcsolatának szimbóluma az az angol, francia és német háborús részvételt együttesen megjelenítő múzeum, amelyet 1992-ben a franciaországi Péronne-ban nyitottak meg – a Somme folyó melletti, a veszteségi adatok szerint legvérmesebb első világháborús hadszíntéren. Három nyelven ismertetik az első világháború történéseit, azonos figyelmet szentelve a frontoknak és a háttérnek, a gyásznak és a reménynek.⁴ A péronne-i központ egyben az első világháborúval kapcsolatos nemzetközi kutatásokat is összefogja.

Jóllehet az első világháborúval kapcsolatos szakkönyvek száma óriási (az utóbbi harminc évben nőtt meg ugrásszerűen), a téma a mai napig vonzza a kutatókat. A kimagasló tudományos érdeklődés ellenére azonban még nem született meg a nagy szintézis. Az első világháborús témájú tudományos, illetve népszerűsítő munkák historiográfiai ismertetését és értékelését a francia Antoine Prost és az amerikai Jay Winter történész végezte el a közelmúltban *A Nagy Háború elgondolása* című historiográfiai esszéjében.⁵ Prost is, Winter is a háború nemzetközileg legelismerettebb kutatójának számít. A legújabb szakirodalom megismeréséhez hozzásegít egy nemrég megjelent német tanulmánykötet⁶ és a magyar világháborús historiográfia újdonsága, Bihari Péter 2008-ban megjelent könyve a hazai front és a háttér összefüggéseiről.⁷ Mint a hivatkozásokból már kiderült, nélkülözhetetlen Stéphane Audoin-Rouzeau és Annette Becker magyarul is olvasható, a háború újabb megközelítéseiről és az eredményekről szóló elemzése is.⁸

Prost és Winter a historiográfiai szempontú munkák jól ismert módszerével dolgozott. Arra keresték a választ, hogyan változtak a kérdésfeltevések az angol, a francia és a német történetírásban koronként, a megváltozott körülmények között, mindig újabb és újabb közönség figyelmétől övezve. Ahogy a szerzőpáros fogalmaz: a hozzávetőlegesen

⁴ Uo. 17. 23. lj.

⁵ Antoine PROST–Jay WINTER: *Penser la Grande guerre. Un essai historiographique*. Seuil, Paris, 2004.

⁶ Stephan BURGENDORF–Klaus WIEGREFE: i. m.

⁷ BIHARI Péter: *Lövészárok a háttérben. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

⁸ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újraírt háború*. I. m.

száz év alatt keletkezett hatalmas szakirodalom erdejében – ahová egyébként nemcsak a szigorúan vett történettudományos munkákat sorolják – ösvényeket kellett vágniuk, hogy a koronként rendre mindig újraforgalmazott történeti tárgyat megragadhassák.⁹ Elsősorban arra figyeltek, hogy egy adott korszak történetírói megközelítéseiben milyen arányban van képviselve a politika-, a diplomácia-, a had-, a gazdaság-, a társadalom-, valamint a kultúrtörténet, illetve hogy az egyes nemzetek történetírását mi jellemzi. Prost és Winter számára három konfiguráció rajzolódott ki, bizonyítandó, hogy a háború nem eleve adott realitás, hanem az újraértelmezések fényében állandóan változó jelenségegyüttes.

Az első konfigurációban – amely a háború kezdetétől nagyjából a második világháborúig tartó időszakot fedi¹⁰ – a katonai és a diplomáciai megközelítések az uralkodóak. A korszakra jellemző, hogy a történetírás és a visszaemlékezés műfaja gyakran keveredik. A figyelem középpontjában a háborús felelősség állt: még mielőtt a történészek tollat ragadtak volna, már két, egymással ellentétes verzió létezett arról, ki is felelős a háborúért. A „német háborús felelősséget” a versailles-i békeszerződés 231. paragrafusában rögzítette, és ez a két világháború között a francia és a német bel- és külpolitikának meghatározó eleme lett. A németek ugyanakkor minden megtettek azért, hogy a *Kriegsschuld* kérdésében elhárítsák magukról az ódiomot, és a szövetséges hatalmak bírvágását hangsúlyozták. A korabeli történészek – bármely nemzethez tartoztak is – igyekeztek történetileg igazolni kormányaik háborús tetteit. Ebből eredően a háborút büntényként definiálták, amelynek az elkövetőit meg kell jelölni és meg kell büntetni.¹¹

A háborús történetírás különbözőképpen intézményesült a három nagy háborús nemzetnél: jóllehet Franciaországban az egyetemi képzés gyengébb volt, mint Németországban vagy Angliában, a történelmi tanulmányok fontossága miatt itt a háború nagyon hamar – 1925-től – bekerült a nemzeti oktatási programba is, szemben a két másik országgal. Párizsban a háborús történeti kutatásokat egy könyvtár és kutatási központ (BDIC) fogta össze, amely 1923-tól *Revue d'histoire de la guerre* címen egy szakfolyóiratot is kiadott. A korszakra általában igaz, hogy a történész megközelítések eseményközpontúak, és csak a háborús har-

⁹ Antoine PROST–Jay WINTER: *Penser la Grande guerre*. I. m. 11.

¹⁰ 1914-es marne-i ütközet volt az első esemény, amely azonnali, 1915-ben, történeti vizsgálódás tárgya lett.

¹¹ A felelősség megállapítására tett erőfeszítésekre rímel – csak most már ellentétes eljellel – a mai német kutatások egy része, amely a német felelősséget firtatja a háború kitörésénél, és háborús bűncselekménynek nevezi a belgiumi atrocitásokat.

cok négy és fél évere koncentrálnak; ritka kivételt jelent Élie Halévy esszéíró, aki az 1930-as években igyekezett úgy vizsgálni a háborús konfliktusokat, hogy a háborút és az azt követő forradalmakat együtt tanulmányozta.¹²

A háború megközelítésének akkoriban volt „felső” nézőpontja: a diplomatáké, a katonai és a politikai felső vezetőké, ezért nem kaptak figyelmet sem az ütközetek, sem a katonák. A háborút követően azonban már két hullámban is Európa-szerte nagy számban jelentek meg a háború idején vezetett naplók, jegyzetek, visszaemlékezések – először közvetlenül 1918-tól, majd 1928 és 1934 között. Jean Norton Cru *Témoins* (Tanúságtevők) című, háromszáz, forráskritikával kezelt visszaemlékezést tartalmazó gyűjteménye¹³ éppen a történelemből kizárt, egyszerű katonák emlékezetének kívánt helyet biztosítani. Csakhogy a korabeli francia történetírás, amely a szigorú objektivitás híve volt, elzárkózott a katonák emlékezetének problémája elől.

Németországban és Angliában is a háború nagyléptékű megközelítése terjedt el, amely a 19. századi – Clausewitzre jellemző – háborús séma- és fogalomhasználatot tükrözte; ez épp úgy kizárta a szintén 19. századi tolsztojánus, mint a Stendhal nevéhez fűződő reprezentációkat. Tolsztoj a tömegek jelentőségét hangsúlyozta, Stendhal pedig, a csaták kaotikuságára fókuszálva, a háború ironikus megközelítését képviselte. A Prost és Winter első konfigurációjához tartozó munkák tehát sokkal inkább a háborúról, mint a háborúban harcoló katonákról, inkább a struktúrákról és a folyamatok logikáiról, semmint a megélt tapasztalatokról szóltak és az egyének helyett a nagy egységeket ábrázolták.

A második konfiguráció a társadalmi megközelítést helyezte középpontba. Mérföldkőnek számított, hogy 1959-ben három veterán és egyben műkedvelő történész megjelentetett egy, a hagyományos történetírást és az antológia műfaját elegyítő munkát a *Franciák élete és halála, 1914–1918* címmel,¹⁴ amely hatalmas siker lett Franciaországban. A hatvanas években az első világháborúban harcoló katonák, illetve özvegyeik már nyugdíjasok voltak, és felértékelődött a nem hétköznapi fiatalságukra való emlékezés. A történeti munkák piacának bővülése, a történészszakma expanziója, valamint a televízió megnőtt dokumentumfilmes kapacitása a nagyközönség érdeklődését is fokozta. A dokumentumfilmeknek kö-

¹² Élie HALÉVY: *L'Ère des Tyrannies. Études sur le socialisme et la guerre*. Gallimard, Paris, 1938.

¹³ Jean NORTON CRU: *Témoins*. Presses universitaires de Nancy, Nancy, 1993.

¹⁴ Lásd erről Antoine PROST–Jay WINTER: *Penser la Grande Guerre*. I. m. 31.

szönhetően a háború új elbeszéléseivel, valamint új forrásokkal is megismerkedhettek a nézők. Általában véve a „felső” és az „alsó” nézőpont keresztezése révén a nemzet története helyett a nép története került a középpontba úgy, hogy az akkor megjelenő munkákban a tábornokok és a diplomaták helyét az egyszerű katonák és a civilek foglalták el.¹⁵ Egyre többen látták úgy, hogy a háború nem valamiféle bűntény, amelynek felelősei vannak – ahogyan azt a húszas-harmincas években gondolták –, hanem az európai népek közös téveszméi vezettek a háborúhoz.

A hatvanas évtized nemcsak a demokratikus történelemszemlélet terjedésének időszaka volt az első világháborús kutatásokban, hanem a marxista megközelítésé is. Az első konfigurációban még marginális nézőpont, amely szerint a háborút és a forradalmakat együtt kell vizsgálni (lásd Élie Halévy), a marxizmus révén ekkor került a vizsgálódások középpontjába. A korabeli marxista történelemszemléletnek megfelelően új definíció jelent meg: a háborút egymással szemben álló társadalmi osztályok konfliktusaként és az imperializmus következményeként ábrázolták. A háború jeles kutatói – pl. Jean-Jacques Becker, Jay Winter és John Horne – valamennyien a háború és a szocializmus kapcsolatának kutatásával debütáltak. A marxista megközelítést azonban lassan a társadalmi és gazdasági kérdések másfajta interpretálása váltotta fel: a hetvenes évektől fogva kezdtek érdeklődni a történészek a közvélemény, a háborús gazdaság, a mobilizáció, a katonák sorsa és az emlékezet megkonstruálása iránt.¹⁶

A harmadik konfigurációt Prost és Winter szerint a társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések alkotják. Nem nemzedékváltás történt, mint az első és a második konfiguráció közötti időben, hanem „csak” a kérdésfeltevések módosultak. Ezt két nagy nemzetközi konferencia nyomtatékosította: az egyikre 1988-ban Nanterre-ben került sor, *Az európai társadalmak és a háború* címmel, a másikkra 1992-ben Párizsban, *Háború és kultúrák* címmel. A két konferencia címe is árulkodó; az elsőben még a társadalmak, a másodikban már a kultúrák vannak terítéken. A hangsúlymódosulás azért lehetett ilyen gyors, mert a kultúrtörténet már a korábbi társadalomtörténeti megközelítéseknek is szerves része volt (lásd mentalitások, közvélemény), és ebben a tekintetben a háborús kutatások csak követték az 1989–1990 óta az egész diszciplínában lezajlott változásokat.

¹⁵ Lásd Alan John Percivale Taylor munkájának vonatkozó részeit. Alan John Percivale TAYLOR: *The First World War, an Illustrated History*. Hamilton, London, 1964.

¹⁶ Lásd például John KEEGAN: *A csata arca. A közkatona háborúja 1415–1916. Agincourt, Waterloo és a Somme*. Aquila, Budapest, 2000.

A kultúrtörténeti fordulat nyomán a vizsgálódások egyre inkább a személyes tapasztalatokra és az emlékezetre irányultak. Az emlékezet a társadalom minden szintjén jelen van – hangsúlyozza a szerzőpáros. „Nemcsak arról van szó, hogy nem szabad elfelejteni, amit nem lehet – például a holokausztot –, hanem a jelent az eredetre való emlékeztetés révén konzisztenciával és értékkel kell felruházni.”¹⁷

Az emlékezet és az identitások közötti kapcsolat hangsúlyozása egybeesett a korabeli tárgyak és helyszínek feltárásával is: nagy számban kerültek elő vagy kerültek hirtelen a figyelem középpontjába fényképek, levelezőlapok, emlékművek, feliratok (például vonatok belsejében), templomfreskók. A Péronne-ban létrehozott múzeum az ott bemutatott három nemzet tárgyi világának érzékeltetésére is törekszik.

A tárgyak után az intimszférák más elemeire is hangsúly került: egy sor vizsgálódás középpontjában az áll, mit és hogyan éreztek az emberek a háborúban. A gyász, a társadalmak brutalizációs folyamata és a háborús erőszak kérdései a vizsgálódások homlokterébe kerültek, feltárva a reprezentációk és a gyakorlatok közötti összefüggéseket és hangsúlyozva a háború antropológiai vetületét.¹⁸ Az újabb fordulat szemléletbeli módosulást is előidézett: a legújabb kutatásokban az első világháború úgy jelenik meg, mint a rövid, de annál szörnyűbb 20. század brutalitásait, barbár jellegét megalapozó esemény.

Jóllehet az egyes konfigurációkban változnak a nézőpontok, végeredményképp mindháromban jelen van az összes, ma ismert és használt megközelítés. A historiográfiai változások jobb követése végett Prost és Winter a legfontosabb témák konfigurációként változó szemléletét is bemutatta.

1. A harcok ábrázolása

Eleinte a 19. századi ábrázolás uralkodott: a háború története hőstörténet volt, ahol a „felső” nézőpont érvényesült, és ahol a csatát, illetve a háborút csupán taktikai vagy stratégiai szempontból kellett szemügyre venni. A 20. század hatvanas éveitől fogva azonban az ipari háború katonai vezetésének kutatása kapott jelentőséget. A történetírás – az algériai és a vietnami háború hatásától sem mentesen – a győzelem kidomborítása helyett az illúzióvesztésre és a veszteségekre kezdett koncentrálni.

¹⁷ Antoine PROST–Jay WINTER: *Penser la Grande Guerre*. I. m. 45.

¹⁸ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újraírt háború*. I. m. 21–76.; Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER et al. (szerk.): *La violence de guerre 1914–1945. Approches comparées de deux conflits mondiaux*. Complexe, Paris, 2000; George L. MOSSE: *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes*. Hachette, Paris, 1999; Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *L'Enfant de l'Ennemi, 1914–1918. Viol, avortement, infanticide pendant la Grande Guerre*. Aubier, Paris, 1995.

A nyolcvanas években nyíltan kimondták, hogy a hadtörténeti munkák az egyes nemzeti historiográfiákhoz igazodnak: a háborús ütközetek nemzetközi történeti megközelítése, amelyben a frontvonal két oldalán harcolók arányosan vannak bemutatva, még várat magára.

2. A lövészárkok ábrázolása

Eleinte a háború története nélkülözte a fronton harcolók történetét, és ez éppúgy igaz a nyugati – alaposan feltárt – frontra, mint a sokkal kevésbé feltárt keletre. Az első konfigurációban az ütközeteket a manőverek ismeretében ábrázolták, és a katonák percepcióját ehhez képest esetlegesnek, ezért érdektelennek ítélték meg. A frontharcosok elbeszélései nem a történetírás, hanem az irodalom és a pszichológia terrénumához tartoztak. Kiindulópontul a harctér 19. századi percepcióját vették, a lövészárkokat a védekezés eszközeinek tekintették, és nem olyan helyszínnek, ahol emberek éltek, szenvedtek, meghaltak. A francia Norton Cru gyűjtése viszont azt bizonyította, hogy a szélesebb közönség számára az egyes katonák emlékezete a fontos. A katonák „beemelése a történetírásba” éppen így kezdődött: a „veteránok” történetével, azaz a katonák sorsának háború utáni nyomon követésével, amelyhez többek közt az társult, hogy a patriotizmustól megkülönböztethették a nacionalizmust.¹⁹ Jean-Jacques Becker – ő ma a péronne-i központ tudományos bizottságának a vezetője – a mobilizáció problémájának megfogalmazásával lehetővé tette a közvélemény ingadozásainak pontosabb feltérképezését: több társadalmi csoportot megvizsgált, és az általános hiedelmeket cáfolva arra jutott, hogy Franciaországban az emberek úgy fogadták a háborút, mint ami felforgatja a hétköznapjaikat és számos kockázattal jár. A lelkesedés csak egy idő múlva – a katonák csoportokba rendeződésével – jelentkezett, és sokkal inkább városi jelenség volt, mintsem vidéki.

Az első, kifejezetten katonákról írt munka a nyolcvanas évek elején látott napvilágot;²⁰ ezt a kilencvenes években követték a gyarmatokról verbuvált csapatok vizsgálatai.²¹ A lövészárkokban zajló háború ábrázolásában az angolszász kutatások hoztak áttörést. John Keegan említett művében a somme-i ütközetet vizsgálva kimutatta, mennyire különbözött az a 19. századi előképektől: a katonáknak semmilyen módjuk nem volt

¹⁹ Antoine PROST: *Les Anciens Combattants 1914–1918*. Gallimard-Julliard, Paris, 1977.

²⁰ Jules MAURIN: *Armée, guerre, société, soldats languedociens, 1889–1919*. Publications de la Sorbonne, Paris, 1982.

²¹ *Les Troupes coloniales dans la Grande Guerre*. A Verdunben 1996. november 27-én megtartott konferencia kiadványa. IHCC–CNSV, Economica, Paris, 1997.

többé arra, hogy kivonják magukat a harcból. A *trench warfare* brit megközelítései a munkástörténetben gyökereznek; az egyik legfőbb kérdésük az, miként lehet, hogy az addig sztrájkharokban, béralkukban jeleskedő munkások a fronton egyetlen egyszer sem lázadtak fel, míg például Franciaországban és a keleti fronton, sőt még a németeknél is sor került erre. Keegan szerint a háborús nemzetek közt Nagy-Britannia volt a legiparosodottabb ország, és ez magyarázza, miért viselték fegyelmezettebben a brit katonák a négy és fél éves megpróbáltatásokat, mint kontinentális társaik, akik sokszor vidékről verbuválódtak. Egy francia egységbeli zendülés vizsgálata pedig arra a következtetésre juttatott egy amerikai történészt (Leonard Smith), hogy a katonák és a felettesik között bonyolult egyensúly létezett, amelyet „alkukkal” tartottak fenn; a francia katonák állampolgári önbecslése – azaz annak hangsúlyozása, hogy nemcsak kötelezettségeik, de jogaik is vannak – kimagasló volt, és ez ad magyarázatot a viszonylag jelentős zendülésre.²² Ezek a zendülők azonban nem a háború „pacifista” ellenzői voltak, hanem épp ellenkezőleg; győzelmet akartak, és úgy ítélték meg, ebben a vezetés meggátolja őket: azaz valójában a rossz vezetőség elleni engedelmesség megtagadásáról van szó, és nem igazi zendülésről.²³ A katonák békevágyuk mellett győzelmet is akartak aratni; ez a magyarázat arra, hogy 1918 ismét az elköteleződés éve lett. A francia történetírás tíz év késéssel kapcsolódott be a lövészárók-kutatásokba elsősorban az ott vezetett lapok elemzésével.²⁴

A lövészárkok „kis világi” iránti érdeklődés és az egyéni emlékezet felértékelődése a hetvenes évek óta szintén ráirányította a figyelmet a háborús egyéni emlékezetre.²⁵ Ennek nyomán megkezdődött a katonák érzelme-, hit- és hiedelemvilágának feltérképezése. Alapkérdésként fogalmazódott meg: miért tartottak ki a katonák oly soká a háború mellett (ez főleg Franciaországban vita téma ma is). Milyen volt a háborús erőszak, hogyan érintette a katonákat, a hadifoglyokat vagy éppen a civil lakosságot? A harcmodor, a harctér nagysága, a tüzérszaki fejlődése, a „totális csata”, a háborús halál alakja (a katonákat többé nem tizedelik betegségek, hanem erőszakos halállal hálnak meg), a sebesültek száma, valamint a sebesülések változatossága és súlyossága, a harctéri erőszak okozta pszichés zavarok mind-mind nagyon különböztek a 19. századi

²² Leonrad SMITH: *Between Muting and Obedience: the Case of the French Fifth Infantry Division During World War I*. Princeton University Press, Princeton, 1994.

²³ Stéphane AUDDIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újrairt háború*. I. m. 89.

²⁴ Stéphane AUDDIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *Les combattants des tranchées*. Armand Colin, Paris, 1986.

²⁵ Lásd például Annette WIEWORKA: *L'Ère du témoin*. Plon, Paris, 1998.

háborús harcterek jellemzőitől és velejáróitól, azzal együtt is, hogy a háború totalizálódásának néhány jele már 1914 előtt is megmutatkozott. Az első világháborús front – ahogy arra John Keegan rámutatott²⁶ – a korábnál sokkal radikálisabb terror színhelyévé vált: „a heroizmus, a bátorság, és a katonai erőszak egyfajta esztétikája és etikája tűnt el a század elejének óriási kataklizmája után”.²⁷ Röviden: a háborús erőszak régi korlátozó rendszere omlott össze 1914-ben. A háborús erőszak kérdése már a háború elején vitatéma lett a szövetségesek és a központi hatalmak között: a németek elleni egyik korai – részben megalapozott, részben eltúlzott – vád éppen a civil lakosság bántalmazása volt a német csapatok belgiumi és északkelet-franciaországi behatolásakor. Az újabb német kutatások nagy gonddal igyekeznek feltárni az atrocitásokat, az erőszakos cselekményeket.

Az erőszak kérdése a testet is a kutatások középpontjába helyezi: „háborúban ugyanis testek sérülnek, szenvednek vagy gyötörnek más testeket”.²⁸ A végtagsvesztések, a csonkolások, a súlyos sebesülések és arcsérülések tapasztalata ugyanúgy ide tartozik, mint a szexuális frusztráció, vagy az ellenfél megsemmisítésének vágya. A fenti kérdések front és hátszág bonyolult kapcsolatára mutatnak rá. A hátszágot egyszerre övezte megvetés és csodálat a fronton: az indoktrináció, a naivitás és a könnyűnek látott élet megvetést szült, az érzelmek, a szerelmek, a család, a tervek világa pedig csodálatot. Jóllehet a front és a hátszág közötti feszültség mindenhol jelentős volt, a nemzeti kohézió a legtöbb országban mégsem bomlott meg a kellően erős nemzeti érzés miatt.

Annette Becker és Stéphane Audoin-Rouzeau kutatók egyenesen az úgynevezett háborús kultúrára vezetnek vissza azt, miért tartottak ki a katonák a háború végéig. Szerintük a háborús kultúra azt jelenti, hogy a háború különböző reprezentációi olyan rendszerben kristályosodnak ki, amely a konfliktusnak az ellenfél iránti gyűlölettel összefüggő jelentést ad.²⁹ Itt John Keegan kutatásaira támaszkodtak, aki (túllépve a clausewitzi tételre, miszerint a háború „a politika folytatása más eszközökkel”) úgy tartja: a háború mindenekelőtt kulturális tevékenység, ahol az egymás elleni gyűlöletnek és gyűlöletkeltésnek központi szerepe van.³⁰ Annette Becker és Stéphane Audoin-Rouzeau úgy véli, hogy az intézményes indoktrináció-

²⁶ John KEEGAN: *A csata arca*. I. m.

²⁷ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újrairt háború*. I. m. 32.

²⁸ Uo. 21.

²⁹ Uo. 86.

³⁰ John KEEGAN: *A hadviselés története*. Corvina, Budapest, 2002.

val szemben a háborús kultúra, amely lehetővé tette „a Nagy Háború erőszakfeszültségét”,³¹ az alsóbb népcsoportokban formálódott, és hozzájárult a nemzet egységben tartásához, a frontok és a háterszág közötti szolidaritás fenntartásához a konfliktus egész időszakában. A háborús erőszak kutatása a történeti megértés lényeges összetevője – tartják az említett kutatók –, hiszen „olyan prizma, amelyben számos, egyébként láthatatlan dolog tükröződik”.³² Úgy vélik, „egész társadalmak nyílnak meg az erőszakon keresztül azok előtt, akik hajlandók e jelenségbe közelről belemézni”.³³

Ezzel ellentétben más francia kutatók azzal magyarázzák a katonák kitartását, hogy nem is tehetek másként, a hatóságok rákényszerítették őket a küzdelemre (ez lenne a magyarázat arra, miért végeztek ki a francia hatóságok ötszáz dezertőrt).³⁴ A példastatuálás végett felkoncolt katonák emléke ma már a háborús emlékezet szerves része Franciaországban.³⁵ A két nézet vitája – tehát hogy a katonák elfogadták a háború tényét, vagy hogy kényszerítve voltak rá – jellegzetesen francia polémia, az angolszász történészek nem vették át.³⁶ A német történészek közül például Stefan Storz tanulmánya az idézett német tanulmánykötetből már címében is a kényszerítést hangsúlyozza: a keleti és a nyugati fronton egyaránt volt számos példa a dezertálásra és a frontbarátkozásra. Elmondhatjuk tehát: nincs konszenzus abban, hogy a katonák önként, vagy kényszerből tartottak-e ki négy teljes éven át.

Gazdaságtörténet: milyen egy ipari háború?

Itt szintén három konfiguráció ismert. Az első időszakban a gazdaságpolitikai megközelítés volt az uralkodó; a szerzők közgazdászok és pacifisták voltak, és arra hivatkoztak, hogy a liberális gazdasági rendet alapjaiban ingatta meg a háború. A másodikban az ipari jelleg, „a katonai-ipari komplexum” – az üzletemberek, szakértők, tudósok, civilek és katonák szövetsége – és a nemzetközi rend összefüggései, valamint az államkapitalizmus új formái (korporatív menedzsment) kerültek az ér-

³¹ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újrairt háború*. I. m. 37.

³² Uo. 37.

³³ Uo. 22.

³⁴ Lionel Jospin miniszterelnök 1998-ben jelölte ki Craonne-t a példastatuálásból kivézett katonák emlékhelyéül (Verdunnek már 1932 óta létezett emlékhelye).

³⁵ Lásd Frédéric ROUSSEAU és az általa vezetett CRID 14–18. munkái.

³⁶ Antoine PROST: La guerre de 1914 n'est pas perdue. *Le Mouvement social*, avril-juin 2002. 95–102.

deklődés középpontjába. Az ekkor keletkezett munkák részben marxisták voltak. A harmadikban a kettő kombinációjáról beszélhetünk.

A gazdaságtörténeti megközelítés már csak azért is releváns, mert a háború példátlan keresletet támasztott. Itt az egyik legfontosabb kutatási terület: a tudományos élet részvétele a háborúban, átítatódása a háborús szemlélettel, amit a technikai fejlesztések (repülőgép-tervezés, optika, orvosi technológia) jelentős bővülése is bizonyít. A vegyészeknek kiemelten fontos szerep jutott abban, hogy a tudományos életet is a háború kezdte uralni. A háború ösztönzést adott az ipari csoportosulásoknak, és a vállalatszervezés szempontjából kifejezetten modernizáló volt: lehetővé tette a taylorizmus és a futószalagmunka elterjedését.

Ezzel szemben a makroökonómikus megközelítés szerint a háború, mert megemelte az inflációt, gazdasági szempontból (is) katasztrófa volt. A csatamezőkön a befektetett tőke nem térült meg, nem hozott hasznot, sőt az emberi erőforrásokat tekintve lesújtóan veszteséges volt. Jóllehet a háború gazdasági szempontú megítélése a mai napig nem egységes, abban nincs vita, hogy a kapitalista gazdasági berendezkedés alapjai szilárdak maradtak.

Háború vagy forradalom?

A háború és a forradalom kapcsolata a háborús szakirodalomban sajátosan alakult. Mint a történeti megközelítések általában, a szorosabban vett politikátörténettől eltávolodva ez is a társadalomtörténethez kezdett közelíteni: a munkásmozgalom-kutatás helyébe például a munkástörténet lépett. Ennek a folyamatnak politikai mozgatórugói is voltak, még hozzá egyértelműbben, mint más területeken. A munkáskutatás jelentkezése egyértelműen az ideologikus megközelítéstől való eltávolodást jelezte: többé nem a háborút követő forradalmak bukásának okait és felelőseit kellett beazonosítani. Újabban pedig – az 1989/1990-es átmenet óta – a kutatók Európa-szerte elfordultak a munkások csoportjától – egyrészt, mert már nem tekintették őket a jövő zálogának, másrészt mert ekkor már egy ilyen csoportnak a létezését is problematikusnak ítélték.

E témában nem három, hanem két konfigurációról beszélhetünk (1919–1965; 1965–2000). A hidegháború idején az 1917-es orosz forradalom a 20. század sorsfordító eseményeként rögzült, hiszen nem volt kizárható, hogy a nyugat-európai országokban is kommunista hatalomátvételle kerül sor. A forradalom eredete fontosabb kérdés lett az ötvenes években, mint amilyen a húszas években volt.

1914 óta van teritéken háború és szociáldemokrácia kapcsolata; kezdetben a kutatók arra voltak kíváncsiak, hogy lehet az, hogy forradalom helyett végül háború tört ki. Ez Lenin politikatörténeti álláspontjához állt közel. Lenin a II. Internacionálé csődjére – azaz a szociáldemokraták „árulására” – vezette vissza a háborút, és úgy vélte, hogy az autentikus forradalmi mozgalom szemben áll a szociáldemokrácia patriotizmusával. Ez alapozta meg a későbbi korok történeti kérdésfeltevéseit is meghatározó, a „jó” és a „rossz”, az „igaz” és az „áruló” szocialisták küzdelmének ábrázolását. Jean-Jacques Becker kutatásaiból azonban kiderül: az ilyesfajta megközelítések nem számoltak azzal, hogy az európai szocializmus lehetőségei korlátozottak voltak 1914 nyarán; nem a II. Internacionálé, hanem annak ideológiája mondott csődöt. Az 1960-as években továbbra is uralkodó maradt a forradalmak politikatörténeti felfogása; az első meghatározó társadalomtörténeti ábrázolás Marc Ferro tollából jelent meg az 1917-es forradalomról. Franciaországban Annie Kriegel és Jean-Jacques Becker kezdett el a francia baloldali mozgalmakkal és eszmékkel foglalkozni. Kriegel végül a francia kommunista párt, Jean-Jacques Becker pedig az első világháború szakértőjévé vált.

1965–2000 között elmozdulás történt a társadalomtörténeti megközelítés javára. A munkáspártok története, ideológiája, stratégiái és taktikai iránti érdeklődés lecsökkent; az új, inkább társadalomtörténeti felfogás a hatalmi részvételre, a forradalmiságra és a radikális kritikára fókuszált, és azt hangsúlyozta, hogy a munkásmozgalom Európa-szerte a háború során került először kapcsolatba az állammal. John Horne brit történész a francia és az angol helyzetet összevető munkájában hangsúlyozza, hogy a kormányok a szakszervezetekkel való tárgyalás mellett döntöttek, és a szakszervezetek is elfogadták ezt.³⁷

A szociológiai interpretáció szerint a munkásosztály összetétele és struktúrája módosult. A háborús ipari konjunktúra munkaerő-igényes volt: a nők és a fiatalok mellett, akiket nem hívtak be, a városi üzemekbe nagy számban kerültek be a vidékről jöttek is. Azt azonban a társadalomtudományos szemlélet hívei vitatják, hogy az orosz és a német forradalmak élén ezek az új munkások álltak volna: a sztrájkok vezéralakjai mindkét országban a képzett munkások közül kerültek ki. Ha nem is annyira az új munkások, de az új munkaszervezés belülről mégiscsak átalakította az üzemi munkásságot; olyan új kategóriák jelentek meg például, mint a „női munkaerő”.

³⁷ John HORNE: *Labour at War. France and Britain 1914–1918*. Calderon, Oxford, 1991.

A kultúrtörténeti megközelítés szerint a szociáldemokrata pártokat egyszerre jellemezték forradalmi és reformista ideák. A háború azonban mindenekelőtt az egalitárius szemlélet kialakulásának kedvezett. A munkáspacifizmust is egyfajta ambivalencia jellemezte: a munkások körében nem volt ritka a védekező patrióta álláspont, amely elítélte a háborús „vérengzést”. Meg voltak győződve arról, hogy defenzív háborút folytatnak, és ezzel a társadalmi szolidaritást is hangsúlyozták. A háború elleni fellépés etikai és nem politikai vagy szociális jellegű volt. A forradalom ebben a tekintetben a nemzeti egység ellenpólusaként jelentkezett.

Miért tartottak ki olyan sokáig a civilek a háború mellett?

A civileket három fő szempontból tanulmányozhatjuk: a tömegek, az osztályok és a kultúrák felől. A „belső front” feltérképezése a hatvanas évektől egyre fontosabb lett.

A civil társadalom vizsgálatánál a háború elfogadásának problémája az elsődleges, és nem a konfliktusé. Az 1920–1930-as években a civilek úgy jelentek meg a történeti munkák lapjain mint „tömegek a háborúban”, akiket ruhával és élelmiszerral kellett ellátni, és akiknek demográfiai jelentőségük van. A civil társadalom mobilizációja kapcsán meghatározták a „propagandát” is: pl. a francia kormány eredetileg azért fordult a propaganda eszközhöz, hogy leleplezze a német hadsereg belgiumi és észak-franciaországi atrocitásait. Erre válaszul német részről pedig azt próbálták bizonyítani, hogy a szövetségesek felnagyították ezeket a túlkapasokat, hogy ezzel a maguk oldalára állítsák a semleges államokat, főleg az Amerikai Egyesült Államokat. E kérdés kapcsán többen vizsgálni kezdték – köztük úttörő módon Harold Lasswell amerikai politológus már 1927-ben –, hogyan működtek a háború alatt a dezinformációs mechanizmusok. Az ellenség diabolizálása végett a politikai retorikában felhasználták a rasszizmust, minek következtében a német atrocitások „germán” jellege háborús bűnt és nem pusztán atrocitást jelentett. Ezt a koncepciót Lasswell a fasizmus erősödése idején alkotta meg, és tapasztalatainak hatására a hazugságot és a propagandát a háború szinonimájaként használta.

A hatvanas-hetvenes években végzett kutatások jól érzékeltetik a korszak háborúinak percepcióját, azt, hogy mennyire fontos az adott társadalom viszonya a háborúhoz. Az a gondolat, hogy a háború a társadalmi rend stabilitásának fokmérője, Arthur Marwicktól származik. Akkoriban dolgozott Jean-Jacques Becker is a közvélemény ingadozá-

sait bemutató kutatásain, és alapjaiban újította meg a háború első hónapjairól alkotott képzeteket, nevezetesen a francia „szent egység” képzetét, miszerint a társadalom egyöntetű lelkesültséggel fogadta a háborút.

Háborús kultúrák

Az 1980–1990-es években a kultúrtörténeti megközelítéseknek köszönhetően a „háborús kultúra, háborús kultúrák” kutatása került az érdeklődés homlokterébe. Az 1960-as évekhez képest ez duplán is irányváltást jelentett: a kutatók a politikai, majd a szociológiai megközelítés felől egy sokrétű antropológiai megközelítés felé mozdultak el. A társadalmi konfliktusok helyett inkább a háborúval kapcsolatos konszenzus és annak okai kezdték izgatni a történészeket, illetve ezzel együtt az is, milyen jelentést fűztek az emberek a háborúhoz. Franciaországban ugyanis a népesség nagy része kezdettől fogva elfogadta a háború tényét, néhány kivételtől eltekintve lojális maradt és kitartóan harcolt a remélt győzelemig. Stéphane Audoin-Rouzeau kutatásainak köszönhetően a francia és a brit lövészárkokban szerkesztett újságokból az tűnik ki, hogy a katonák nem voltak nacionalisták, sokkal inkább sztoikusnak és civilnek tűntek. A francia történész a „háborús kultúra” fogalma segítségével a háború globális interpretációját adta. Annette Beckerrel együtt igyekezett a civilek történetét a katonák történetébe integrálni, s ezzel a front és a hátsó ország korábbi megosztottságának újragondolását javasolta. A „háborús kultúrák” kutatása lehetővé teszi az egyenruhások és a civilek kapcsolatának elemzését. Ezt az új szemléletet alkalmazva a péronne-i múzeum például ugyanolyan hangsúlyt helyez a civilek bemutatására, mint a katonákéra, ami kivételnek számít az első világháborús múzeumok, tárlatok sorában. A háborúval kapcsolatos képzetekkel, reprezentációkkal és megemlékezésekkel elsőként a *Guerres et cultures* (Háborúk és kultúrák) című konferencia foglalkozott. A kultúrakutatások jegyében indult el a péronne-i központ kiadványaként a *14–18, Aujourd’hui, Today, Heute* nevű éves periodika is 2002-ben. Audoin-Rouzeau kutatásai (gyerekek, atrocitások a háború idején, a gyásszal kapcsolatos gyakorlatok) azt tanúsítják, hogy Franciaországban a háborús kultúra teljesen átítatta az otthoni élet minden területét, azaz a háború deformálta a civilséget. Annette Becker, a háború alatt fellángolt vallásos érzülettel foglalkozott, hangsúlyozva, milyen nagy szerepe is volt a különböző érzelmeknek és képzeteknek a háború megélésében.

Az érzelmi fordulat

Társadalmi nemek

A nemekről való gondolkodás arról árulkodik, mit tekintett egy társadalom időről időre a stabilitás és az instabilitás kifejeződésének; jó példa erre a gyermektelen nők megítélése. A mai kutatókat kevésbé érdekli, hogy a háború lépcsőfok vagy csak zárójel volt a női emancipáció szempontjából, hiszen a válasz mindenképpen negatív: a háború alatt elért eredmények mindenhol megrekedtek egy politikailag és gazdaságilag az 1914 előtti állapotoknál kedvezőtlenebb környezetben bekövetkezett tekintélyelvű fordulat miatt. Inkább az a kérdés, hogy a nemi szerepekben miért a már ismert változások következtek be és terjedtek el. A gendervizsgálat ugyanis lehetővé teszi az egész társadalom vizsgálatát. Miközben a háború egyértelműen a maszkulinitást helyezte a középpontba és a nőknél a túlzottan is nőies vonásokat erősítette meg, egyúttal a korábbi házassági stratégiákat is átszabta, hiszen a fronton elesett férfiak helyett a nők a velük egykorú vagy fiatalabb, illetve adott esetben más társadalmi osztályokból származó férfiak felé fordultak.

A vallás és a gyász

Újabban az intézmények kutatása helyett az érzelmek kutatására esik több hangsúly; egyrészt az érdeklődés homlokterébe kerültek a vallásos-ájtatos-spiritualista gyakorlatok, a vallásos érzelmek és a hazafias érzelmek közötti szinkretizmus (errre utal a „keresztes háború” kifejezés), másrészt tanulmányozni kezdték a gyászt, amely kapcsolódási pontot jelent a családok és a nemzet történelme között. A kollektív és az egyéni gyász a háború befejezése után még tíz évig tartott; politikai, nacionalista felhangjai épp úgy voltak, mint teljesen személyes vonatkozásai. A gyással kapcsolatos számtalan gyakorlatot („gyászok”) azonban egészen a közelmúltig csak kevesen vizsgálták.³⁸ A gyászok elemzése már csak azért is fontos, mert intenzitásuk nem fogható a békeidőkre jellemző gyász erősségéhez: „fiatalok halála, erőszakos halálok sosem látott testcsonkításokkal, családok számára eltűnt halottak, amelyek így, és sokszor végleg megfosztattak szeretteik testétől”. A halál megidézése fölébe kerekedik a győzelemről való megemlékezéseknek: az európai társadalmak azelőtt ilyen tömegesen nem borultak gyászba; de a gyászban zavaró tényező volt a háború értelmének a hiánya, ami miatt a gyászokat

³⁸ Néhány úttörő munka: Jay WINTER: *Sites of Memory. Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. CUP, Cambridge, 1995.

a két világháború közötti időszakról fogva úr vette körül. Végül is részben ez a „befejezetlen gyász” magyarázza a háború iránti újabb keletű érdeklődést például Franciaországban.³⁹

A gyász- és a háborúsemlékmű-kutatás

Első világháborús emlékművek nemcsak a háborút követően, hanem az egész 20. században létesültek, de csak az 1980-as évektől váltak kutatás tárgyává; az emlékműkutatás a kultúrtörténeti hullám által favorizált egyik legfontosabb területté vált mind lokális, mind nemzeti szinten. A háború emlékezetének két nagy periódusát különböztetjük itt meg. 1918 és az 1970-es évek között az emlékezet elkülönült a történetírástól. Megjelentek politikusok visszaemlékezései (például Churchillé); vagy más fontos visszaemlékezések, kordokumentumok láttak napvilágot (pl. *A tűz; Mein Kampf*); az emlékezet nagyon különböző médiumokban is megjelenhetett (tankönyvek, a harctéri „turizmus” dokumentációja, festmények, fotók, levelezések), de mindennél fontosabb szerep jutott a háborús költészetnek (mindenekelőtt Nagy-Britanniában). A már említett német tanulmánykötet egyik szerzője a flandriai harctéri turizmussal foglalkozik, amely jelenleg évente félmillió embert vonz.⁴⁰ Az emlékezet és a történelem közötti szakadék a hetvenes évek óta lassan megszűnt.

A szellemi élettől a nemzeti érzület vizsgálatáig

Jóllehet az értelmiségtörténet új szempontokat is kínált az első világháborús kutatásokhoz (1914-es generáció, értelmiségi és tudományos társas élet, értelmiségi mobilizáció), újabban a populáris kultúra kutatása van terítéken (színházak, szórakozás). Az értelmiségiek háborús lelkesedése a széles tömegekre nem volt jellemző: „Jóllehet bizonyos csoportokban és rövid ideig a lelkesedés valóságos volt, magánál a lelkesedésnél még érdekesebb kérdés, hogyan lett legendává és ezáltal mozgósító erővé a háború alatt és később, a háborút követően.”⁴¹ A német tanulmánykötetben megjelent írásában Christian Habbe például német kontextusban a vegyipar alkalmazhatóságába vetett hittel magyarázza a tudósok jelentős részvételét a háborúban.⁴² Nem minden elemző használja

³⁹ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újraírt háború*. I. m. 18.

⁴⁰ Per HINRICHS: Granten in Garten. Der Schlachtfeldtourismus in Flandren. In: Stephan BURGENDORFF–Klaus WIEGREFFE: i. m. 101–104.

⁴¹ Antoine PROST–Jay WINTER: *Penser la Grande Guerre*. I. m. 231.

⁴² Christian HABBE: Der Wettlauf der Ingenieure. Neue Waffentechnik and moderne Produktionsmethoden entschieden über Sieg und Niederlage. In: Stephan BURGENDORFF–Klaus WIEGREFFE: i. m. 79–83.

a „propaganda” kifejezést, John Horne nyomán például elterjedt a „szellemi mobilizáció és demobilizáció” fogalma,⁴³ amelyet a francia szerzők előszeretettel átvettek, és mellőzték a „propaganda” fogalmának túlságosan általános használatát. Német szerzők azonban, úgy tűnik, nem mondtak le e fogalom használatáról, de nem annyira propagandáról, inkább *propagandákról* beszélnek: megkülönböztetik egymástól a háterszág, a front, a semlegesek és a szövetségesek felé közvetített propagandákat, és emellett külön az ellenséges propagandát, amely a félelmek, fantazmagóriák felfokozására irányult. Gerd Krumeich tanulmánya az európai propagandákat is összeveti egymással, és leszögezi: a kortársak szemében a francia propaganda hihetőbb volt, mint a német (hiszen a németek támadták meg a franciakat); a brit propagandáról pedig – amelynek célja a belgiumi német rémtettek bemutatása volt, és amelyet akkor sokan hazugságnak hittek – a kutatások tükrében kiderült, hogy volt igazságtartalma. A tanulmány szerzője a fejletlen német vitakultúrával magyarázza, hogy a németeknek nehézséget okozott a francia propaganda megválaszolása; egyedül a 93 tudós és író kiáltványa keltett feltűnést nemzetközi szinten is 1914 októberében.⁴⁴ A külföld a német militarizmus nyílt védelmezését és az evidens tények tagadását az igazság kigúnyolásának érezte. A francia és a német propaganda összevetésének egyik érdekes eredménye az egyes nemzeti filmpropagandák különbségeinek kiemelése: míg a német filmek idealizálták a háborút, a francia filmek a nyers valóságot mutatták be, mert a hatalom úgy vélte, a borzalmak bemutatása csak erősíti az elszántságot.

Az erőszak

A kutatók egyetértenek abban, hogy a társadalmi élet normái változtak a háború alatt és azt követően is („brutalizáció”). A háború idején alacsonyabb lett az erőszakküszöb a belpolitikában és a társadalmi életben éppúgy, mint a nemzetközi politikában. A „brutalizáció” fogalma a háborús totalizálódás folyamatát is magába sűríti: „hogyan nyelte el emberi lények millióit az erőszak, míg végül maguk is felvállalták, hozzájárulva ahhoz, hogy banalizálódjék”.⁴⁵ George L. Mosse szerint, aki a

⁴³ John HORNE: *Soldiers, Civilians and the Warfare of Attrition. Representations of Combat in France, 1914–1918*. In: Marilyn SHEVIN-COETZEE–Frans COETZEE (szerk): *Authority, Identity and the Social History of the First World War*. Berghahn Books, Providence, 1995. 223–250.

⁴⁴ A kiáltványt Ludwig Fulda, Hermann Sudemann és Georg Reicke szerkesztette. Christophe PROCHASSON: 14–18. *Retours d'expériences*. Texto, Paris, 2008, 281–282.

⁴⁵ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újrairt háború*. I. m. 38.

brutalizációban látja az első háború igazi kulturális fordulatát, ez jól lemérhető a háborúban elesettekről való megemlékezéseken is (ezeket németországi példákon keresztül vizsgálta), amelyek szerinte kulturális ténnyé hozzájárultak a második világháború előkészítéséhez.⁴⁶

Az erőszak mégsem pusztította el egészen a normarendszereket. Audoin-Rouzeau és Becker szerint ezt bizonyítja például a frontokon a halottak gazdag kultusza, a kulturális élet ápolása, illetve a hátszaggal való kapcsolattartás. Winter és Prost például – Mosse-szal ellentétben – nem a brutalizáció folyamatába helyezi a megemlékezéseket; úgy vélik, hogy a kollektív gyász és a veszteség személyes dimenziója összefonódik.

A háború vizualitása: filmek, regények, múzeumok

Az 1980–1990-es években sorban nyíltak meg a legfrissebb szemléletű háborús múzeumok, és megnőtt a köztörténet iránti kereslet. A londoni *Imperial War Museum* már 1917-ben megnyitotta kapuit, és a 20. század összes háborús konfliktusa bemutatásának otthont ad úgy, hogy minden korosztály számára látványosságot nyújt. A canberrai *Australian War Memorial* után 1992-ben – a maastrichti szerződés évében – Péronne-ban is megnyílt a már említett *Historial de la Grande Guerre*, amely az európai népek közös katasztrófájaként mutatja be a háborút, a reményre és a gyászra helyezve a hangsúlyt. Az idelátogatókat arra ösztönzik, hogy maguk gondolják el a háborút, azaz semmilyen interpretációt nem erőltetnek rájuk, mindössze azt hangsúlyozzák, a „nagy háború” emblematis, a 20. század katasztrófális jellegét szimbolizálja.

Természetesen a háború iránti érdeklődést a történészek csak részben tudják kielégíteni. Még ma is újabb és újabb irodalmi, illetve filmművészeti alkotások témája a háború.

Mai megközelítések

A háború iránt ma már számos különböző diszciplína képviselői érdeklődnek; az egyetemi oktatás expanzív, egyre több visszaemlékezést adnak ki, és a lehetséges források köre is bővült. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy a háborúról való korábbi gondolkodás széttöredezzen.

⁴⁶ George L. Mosse: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford University Press, New York, 1991.

Fontos kérdés: hogyan lehet a kutatás szempontjából túllépni a nemzeti kereteken? Világperspektíva nincs – szögezi le Prost és Winter –, de a történeti munkákban újabban kezd megjelenni egy európai perspektíva. A rokon témák különböző nemzeti percepcióinak a bemutatása mellett a két országra vonatkozó összehasonlító tanulmányok száma is bővül, valamint létezik már néhány *valóban* európai megközelítés.⁴⁷

Az összehasonlító történetírás valójában azonban sokkal inkább kapcsolattörténet, ugyanis a választott problematika továbbra is nemzeti: a történész más országok helyzetére úgyszintén reflektál, de a problémát alapjában belülről figyeli, hiszen függ a saját nemzeti kultúra kontextusától. Minden nemzeti kultúrának megvannak a maga narratív modelljei (az angoloknál gyakori a háború ironikus megközelítése; Franciaországban a háború nem lehet irónia tárgya; Németországban a vereség sokáig tabu volt), valamint a periodizációs és levéltári gyakorlat, illetve a nagyközönséget megcélzó kiadói politikák között is vannak eltérések.

A különböző korokban és nemzeteknél a háború értelmezései eltérőek. Az első generáció, mint láttuk, még clausewitzi fogalmakat használt, és a 19. századból megöröklött problematikaként fogta fel a háború leírását. A második nemzedék a háború ötvenedik évfordulóján tűnt föl: a második világháború relativizálta az elsőt, és a háború a megemlékezések miatt is távolabbi múlt részévé vált. A harmadik generáció 1992 után egy olyan új Európában jelentkezett, ahol az 1914-es háború újabb ábrázolása – egy európai polgárháború képe – terjedt el. A három generáció a háborúnak más-más koncepcióját tekintette tehát kiindulópontnak: az első a nemzetek, a második a társadalmak konfliktusát hangsúlyozta, míg a harmadik a tragikus huszadik század nyitányaként tekint az első világháborúra, ahol értelmetlen öldöklés zajlott. Az első világháborúnak – hangsúlyozza Prost és Winter – nem létezik tehát totális története; a háborúról különböző módokon lehet írni.

A két világháború közötti összefüggések

Van jó néhány olyan kérdés, amelyre Prost és Winter nem tért ki historiográfiai összefoglalójában. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy

⁴⁷ Lásd például Jay WINTER: *The Experience of World War I*. Oxford University Press, Oxford, 1988; Christophe CHARLE: *La Crise des sociétés impériales: Allemagne, France, Grande-Bretagne, 1900–1940: essai d'histoire sociale comparée*. Seuil, Paris, 2001.

specifikusan német vagy közép-kelet-európai témákkal nem foglalkoztak. Kifejezetten német problémafelvetés például a két világháború közötti összefüggések vizsgálata. Van, aki egyenesen a „második harmincéves háborúnak” tekinti az 1914 és az 1945 közötti eseményeket (a fogalom történettudományos bevezetése eredetileg Raymond Arontól származik). Az első háború tapasztalata, lefolyása és végkimenetele nagymértékben meghatározta a másodikat; ez hozta létre a „harmincéves háború” belső egységét. Az egyedisége ugyanakkor abban rejlik, hogy „transzformátornak” bizonyult, azaz mélyebben megváltoztatta a világot, mint 1789 óta bármilyen más esemény. A szerző rámutat arra is, hogy az első világháborús német hadicélok ugyanúgy a gazdasági hegemónia kialakítását szolgálták, mint Hitler idején, sőt az erőszakos germanizáló politikának számos jele már 1914–1918 között is megjelent. Elég, ha a rasszista színezetű áttelepítésekre vagy a holland–belga határon, 300 kilométeres szakaszon felhúzott, erőszámmal feltöltött határzárra gondolunk; ez utóbbinak egyébként nem volt katonai jelentősége, „csak” a német invázió elől menekülő belgák élénk határforgalmát igyekezett csökkenteni egy kifejezetten brutális eszközzel.⁴⁸ A német háborús öngazolás egyik leggyakrabban hangoztatott érve a kulturális fölény volt, amit a francia forradalom szellemi-politikai örökségével való szembe fordulás is tetézett (lásd például Thomas Mann „Egy apolitikus ember elmékedései” című művét); a két háború közötti folyamatosság ezen a szinten is megragadható, hiszen a német értelmiség 1918 után is ezekhez az eszmékhez tért vissza.

Bűnbaképzés

A „népközösség (*Volksgemeinschaft*) utópiája” azért lehetett népszerű már az első világháború idején is, mert a német társadalmat már a háború alatt társadalmi szétszakítottság jellemezte: a hátszág jelentős része nyomorgott és mentálisan zavarodott volt. Az egyik tanulmány képletes címe („Harc a konyhában”) a Németország elleni blokád következményei között említi a katonai vezetés teljhatalmának kiépítését és a társadalom teljes militarizálását 1916-tól. Ez táptalaja lehetett az egyre erősödő bűnbakkeresésnek is; a fokozott társadalmi és erkölcsi

⁴⁸ Gerhard HIRSCHFELD: „Let op, Levensgevaar”. Der Elektrozaun auf der belgisch-niederländischen Grenze. In: Stephan BURGENDORFF–Klaus WIEGREFE: i. m. 97–100.

higiénia jegyében például a házasságtörő nőket a nekik járó támogatások megvonásával sújtották, és büntetőjogilag is szankcionálták azokat, akik hadifoglyokkal álltak össze.⁴⁹ A bűnbakképzés homlokterébe 1916–1917-re az antiszemitizmus került, ami a közbeszéd meghatározó része lett. Sok szempontból hasonló helyzet alakult ki ahhoz, amit később Hitler kihasznált a német társadalom militarizálására.

A bűnbakképzés nem volt specifikus német probléma; Ausztria-Magyarországon is hangsúlyos volt, bár 1918-ban a „hátbatámadás”, azaz a belső ellenség mítosza itt nem öltött olyan dimenziót, mint Németországban. A hazai első világháborús kutatások szemléletében, tárgyválasztásában újabban fordulópontot hozó könyv, a *Lövészárkok a hátszországban* a magyar zsidósággal kapcsolatos bűnbakképzést elemzi, amely 1916 után éppúgy tetten érhető volt a háborús gazdasággal kapcsolatos országgyűlési és folyóiratvitákban, mint a nagyvárosi nők, a modern tömegkultúra és a politikai élet megítélésében is, sőt 1918-ra egyfajta „kulturális kóddá” vált.⁵⁰ A szerző, Bihari Péter a problémát a „középosztály” – a szerző értelmezésében a hivatalnoki és értelmiségi rétegek – háború alatti megrendülésére és kettészakadására vezeti vissza.

A „középosztály” problémáinak vizsgálata nem nélkülözhetette általában a hátszág nehézségeinek bemutatását sem. Az inflációs gazdaság (ez maga után vonta a reálbérek csökkenését, amely mindenekelőtt a tisztviselőket sújtotta)⁵¹ kiemelkedően jelentős volt Ausztria-Magyarországon. Nemcsak az inflációs adatokat tekintve, de a közellátás szempontjából is rosszabb helyzetben voltak a központi hatalmak országai, mint ellenfeleik. Magyarországon a hiánygazdaság élelmiszer-lázadásokhoz is vezetett, bár a hazai közellátás sosem süllyedt Bécs vagy Berlin szintjére. Bihari Péter a gazdaságtörténeti elemzésnél a háború makroökonómikus megközelítését alkalmazta; ezzel a háború technikai-gazdasági újdonságai helyett a háború okozta gazdasági nehézségek hangsúlyozására törekedett. A hazai hadigazdaság – szögezi le – a bürokratikus központi szervezés és a magánkezdeményezés elegye volt, és a hadiszállítások hatalmas profitot hoztak a bankoknak és a nagyvállalkozóknak.⁵² A hátszág számos fontos „harcterére” is ráirányítja a figyelmet: a város–falu-ellentét, az új női szerepek megjelenése (pl. zsidó származású

⁴⁹ Siegfried KOGELFRANZ: Schlange vorm Bordell. Der Niedergang der bürgerlichen Sexualmoral. In: Stephan BURGDORFF–Klaus WIEGREFE: i. m. 150–153.

⁵⁰ BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszországban*. I. m. 15.

⁵¹ Uo. 96.

⁵² Uo. 105.

női diákok létszáma megnő), a folytonos társadalmi átrendeződés érzékenyen érintette a középosztályt.

Ezeket a változásokat Bihari Péter az antiliberális nézetek terjedésének kontextusába helyezi: az újnacionalista ideológia a középosztály szélesebb köreiből is hatott, és a „kétféle Magyarország” társadalomképének a kialakulásához vezetett. A magyar hadicélokra nem folyt vita; ezt a *turanizmusról* – az új identitás keresésére tett nacionalista kísérletről, amely átfogó kulturális jelszó és téma lett – szóló diskurzus helyettesítette, ami elsősorban a magyar eredetmítoszoknak a háborús expansionizmus terveivel való összekapcsolásának tekinthető. E ponton visszakanyarodhatunk a német népközösség utópiájához, hiszen ahhoz hasonlóan a turanizmus is a belső meghasonlottságra kívánt ellenszert adni.

Keleti front

Prost és Winter könyve a francia, az angol és a német történetírásra összpontosítva csak a nyugati frontra és hátországokra vonatkozó eredményeket vette számba, a keleti front teljesen kimaradt az áttekintésből. Bár a keleti fronttal kapcsolatos legújabb – többnyire elszigetelt – kutatások felsorolására itt nincs mód kitérni, a már részben ismertetett, magyarul is megjelenő német tanulmánykötetben – igaz, elsősorban német perspektívából – a háború keleti frontja is terítékre kerül. A *megmérgezett győzelem* című tanulmány a „szlávok” ellen folytatott „védekező háború” propagandáját elemzi, amelynek középpontjában az orosz erőszak hangsúlyozása (amit a kutatások nem igazoltak) és vele összefüggésben a Hindenburg-hőskultusz áll. A megszállt keleti területeken (*Ober Ost Land*) – a második világháborús gyakorlattól különbözően – akkor még polgári közigazgatást vezettek be. Külön tanulmány foglalkozik az alpesi olasz–osztrák háború – a „fehér háború” – szinte alig ismert hadászati viszonyaival, emberpróbáló nehézségeivel.

A colmari Charles Kuentzről, a német hadsereg hosszú életű frontharcosáról szóló tanulmány magába sűríti a háború minden abszurditásával együtt az európai népek együttélésének, keveredésének drámai elutasítását.⁵³ A 107 éves Kuentz elzásziként németes kultúra és francia lo-

⁵³ Alexander SMOLTZYK: *Der letzte Mann. Charles Kuentz ist der einzige noch lebende Frontkämpfer der deutschen Armee*. In: Stephan BURGENDORFF–Klaus WIEGREFFE: i. m. 91–96.

jalitás jellemezte (például németül olvasott, de franciául nyilatkozott), és miután besorozták a német hadseregbe, sok más elzászi sorstársához hasonlóan, akiket a német állam politikailag gyanús elemeknek tartott, átkerült a keleti (orosz) frontra. A német hadseregben való szolgálat miatt azonban Franciaországnak tett későbbi szolgálatai elismerésül sem kaphatta meg a francia becsületrendet.

Alain Prost és Jay Winter historiográfiai összefoglalója – amely a nyugati front, illetve a francia, a brit és a német háttérország történeti korszakoként eltérő megközelítéseit rendszerezi, és a vizsgált problémákat kategorizálja – jó kiindulópont lehet a keleti front és országai történetírásának a korszakolásához, illetve a problémák szerinti ismertetéséhez. Egy ilyen mérlegre már csak azért is nagy szükség lenne itt, Közép-Kelet-Európában, mert ez lehetővé tenné, hogy összevessük az egyes nemzeti történetírások eredményeit, és kijelöljük azokat a területeket, ahol elengedhetetlen a régióbeli országok kutatóinak szorosabb együttműködése.